

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Мушинська Ольга Валеріївна

УДК 159.9: 343.915

**ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ
ПРАВОПОРУШНИКІВ**

Спеціальність 19.00.06 – юридична психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, доцент
Балабанова Любов Матвіївна,
Національний університет внутрішніх справ,
кафедра прикладної психології,
професор кафедри.

Офіційні опоненти:

доктор біологічних наук, професор
Самойлов Микола Григорович,
Національний університет внутрішніх справ,
кафедра загальної психології та педагогіки,
професор кафедри;

кандидат психологічних наук
Гарькавець Сергій Олексійович,
Східноукраїнський Національний університет імені В. Даля,
кафедра психології, доцент кафедри.

Провідна установа:

Інститут психології ім. Г.С. Костюка
АПН України, лабораторія вікової фізіології
та шкільної гігієни, м. Київ.

Захист відбудеться 03.06. 2005 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.700.04 при Національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

Автореферат розісланий 03.05.2005 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.В. Попова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Складна соціально-економічна ситуація в сучасній Україні у визначній мірі сприяє росту підліткової злочинності. Соціальна дезорганізація, що характерна для перехідного періоду, в цілому зачіпає підлітків сильніше, ніж дорослих. Саме цим пояснюються несприятливі характеристики та тенденції підліткової злочинності: а) підліткова злочинність молодшає, кримінальна активність 14-15 річних зростає більш швидкими темпами, ніж 16-17 річних; б) злочинність неповнолітніх, у своїй більшості, набуває рівня групової злочинності – майже 65% злочинів скоюються групою; в) засвоєння неповнолітніми порівняльно нових видів злочинів, а саме: викрадення людей, вимагання, комп'ютерні злочини.

Таким чином, дослідження різних соціально-психологічних аспектів розвитку злочинності неповнолітніх набувають сьогодні особливого практичного значення і актуальності.

В кримінально-психологічних дослідженнях проблемам особистості злочинця завжди приділялась значна увага, зокрема такими вченими, як: П.С. Дагель, К.Є. Ігошев, В.Ф. Пірожков, О.Є. Лічко, В.М. Кудрявцев, Жд. Айзенк, Є. Кречмер, В. Холличер, П. Пресс та ін.

Гендерний аспект злочинності розглядався такими вченими, як: Бочкарьова І.Н., Сабліна Л.С., Антонян Л.В., Клецина І.С., Мозгова Т.П., Лібін А.В., Челишева Н.А. та ін.

Проблема смислової сфери особистості також достатньо добре вивчена як вітчизняними вченими (Б.А. Ананьєв, Б.С. Братусь, Ю.А. Васильєва, А.М. Леонтьєв, В.А. Ядов, та ін., а також зарубіжними (А. Маслоу, В. Франкл, С. Шварц та ін.). Дослідженню смислової сфери особистості з аномальною, девіантною та делінквентною поведінкою приділяли особливу увагу Ю.М. Антонян, К.Є. Ігошев, А.Р. Ратінов, Г.Ф. Хохряков, С.І. Яковенко. Проте, проблема смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників в гендерному аспекті не розглядалась на достатньому дослідницькому рівні.

Недостатня розробленість проблеми смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників у гендерному аспекті, а також потреби практики і визначають актуальність нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до “Тематики пріоритетних напрямків фундаментальних та прикладних досліджень вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ МВС України на період 2002-2005 р.р.” (п.2.9), затвердженої наказом МВС України № 635 від 30 червня 2002 р., згідно з “Головними напрямками наукових досліджень Національного університету внутрішніх справ на 2001-2005 р.р.” (п.6.3), затвердженими Вченою Радою НУВС 23 березня 2001 р., а також Національної програми “Діти України”, затвердженої Указом Президента України № 63 від 18.01.1996 р. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою НУВС (протокол № 11 від 10.12.04 р.).

Об'єкт дослідження – смислова сфера особистості неповнолітніх правопорушників.

Предмет дослідження – гендерні особливості смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників.

Мета дослідження полягає в порівнянні змісту і структури смислової сфери особистості юнаків та дівчат – неповнолітніх правопорушників для розробки ефективних превентивних та психокорекційних програм.

Відповідно до поставленої мети були визначені наступні **завдання дослідження**:

1. На основі аналізу наукової літератури розкрити сутність, складові компоненти, а також особливості гендерних характеристик смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників.
2. Провести порівняльний аналіз гендерних особливостей різних аспектів смислової сфери особистості у неповнолітніх правопорушників для підвищення ефективності психокорекційних заходів на етапах первинної ресоціалізації делінквентних підлітків.
3. Вивчити цілісну структуру та проаналізувати специфіку взаємозв'язку між різними аспектами смислової сфери особистості у юнаків та дівчат – неповнолітніх правопорушників
4. Охарактеризувати гендерні особливості суб'єктивного змісту смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників, а саме: суб'єктивне сприйняття підлітками конфліктів, якості сімейних стосунків у батьківській сім'ї, мотивів скоєння злочину; уявлення підлітків про ідеальний світ, відношення до власного Я.
5. На основі одержаних у ході дослідження даних розробити в гендерному аспекті рекомендації з психокорекції смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників з метою оптимізації процесу ресоціалізації.

Методологічною і теоретичною основою дослідження виступили: біогенетичні напрямки вивчення відхиляючої поведінки (Ч. Ломброзо, Ст. Хом, З. Фрейд, Є. Майр), соціологічні напрямки (А.І. Долгова, В.М. Кудрявцев, П.С. Дагель, Г.М. Міньковський, А.С. Белкін), ідеї ціннісно-нормативного підходу до розуміння особистості злочинця (А.І. Долгової, Л.В. Перова, А.Р. Ратінова), а також основні положення теорії В. Франкла, О.М. Леонтьєва, Б.С. Братуся, Ф.І. Василюка, В.В. Століна.

Методи дослідження. Для виконання поставлених завдань використано комплекс методів: *теоретичні* – аналіз, систематизація, порівняння, узагальнення – дозволили опрацювати наукові джерела визначити сутність та характер гендерних особливостей смислової сфери підлітків правопорушників; *емпіричні* – спостереження, анкетування, контент-аналіз подій життєвого шляху, біографічний метод, дослідницькі бесіди, що забезпечили визначення стану зазначеної проблеми у практиці; *психодіагностичні* методи – тестування (тест смисложиттєвих орієнтацій – СЖО, психологічна автобіографія, опитувальник SSS (Sensation Seeking Scale), який призначений для оцінки прагнення суб'єкта до стимуляції, проективний твір на тему: „В якому світі ти бажав би жити?“); *методи математичного та статистичного аналізу* – t-критерій Ст'юдента-Фішера, кутові перетворення Фішера, кореляційний аналіз за критерієм Спірмена та факторний аналіз.

Етапи та експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалося протягом 2001–2005 р.р. і охоплювало декілька етапів психологічної діяльності.

На першому етапі (2001–2005 р.р.) здійснювалося теоретичне вивчення зазначеної проблеми на матеріалі аналізу наукової психологічної та спеціальної літератури. На другому етапі (2002–2005 р.р.) для проведення експериментальної частини дослідження складено набір методик, що відповідає меті роботи. На третьому етапі (2003–2005 р.р.) виконана дослідно-експериментальна робота, пов'язана з перевіркою концептуальних положень, узагальнено дані теоретичного аналізу і дослідно-експериментальної діяльності, апробовано і впроваджено основні положення і рекомендації дослідження.

Дослідження проводилося на базі Курязької виховно-трудова колонії (м. Харків) і Мелітопольської виховно-трудова колонії (м. Мелітополь). В дослідженні взяли участь 150 неповнолітніх правопорушників (100 – юнаків, 50 – дівчат) у віці 16–18 років. Середній вік досліджуваних дівчат – 16,6 років, середній вік юнаків – 16,7 років. Як у групі юнаків, так і у групі

дівчат неповнолітніх правопорушників зустрічались наступні типи злочинів: корисні, насильницько-корисні, насильницькі.

Наукова новизна одержаних результатів:

- Вперше проведено гендерний аналіз смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників.
- Вперше встановлено специфічні гендерні відмінності смисложиттєвих орієнтацій, структури та суб'єктивного зміста смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників, що обумовлюють відмінності у способах подальшої ресоціалізації юнаків та дівчат.
- Удосконалено підходи до психологічного супроводження процесу реконструювання смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників з урахуванням виявлених гендерних особливостей.
- Одержали подальший розвиток наукові уявлення про смислові аспекти делінквентної поведінки у підлітковому віці.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані для удосконалення психологічної роботи з неповнолітніми правопорушниками. Нами запропоновані практичні рекомендації з реконструювання смислової сфери делінквентних підлітків з урахуванням виявлених гендерних особливостей. Знання гендерних особливостей смислової сфери особистості дає змогу реалізувати індивідуальний підхід у побудові психокорекційних програм. Володіння інформацією про гендерні особливості смислової сфери правопорушників допоможе знайти резерви поліпшення роботи пенітенціарних психологів, соціальних працівників і тим самим забезпечити максимальне врахування інтересів самих підлітків-правопорушників. Отримані результати роботи дають підґрунтя для прогнозування характеру процесу ресоціалізації підлітків-правопорушників в умовах примусової ізоляції. Встановлені в процесі дослідження факти допоможуть викладачам навчальних закладів з психологічною та юридичною спрямованістю у процесі вдосконалення підготовки психологів та соціальних робітників до роботи в пенітенціарній системі, а також під час розробок навчально-методичних матеріалів та підручників з питань юридичної психології, кримінальної психології, девіантології, психології підлітків-правопорушників.

Особистий внесок автора. Дисертантом особисто виконано аналіз основних теоретичних підходів до розуміння відхиляючої поведінки підлітків у сучасній психології. Підбрано комплекс методів дослідження, проведено порівняльний кількісний та якісний аналіз змісту й структури смислової сфери особистості юнаків та дівчат – неповнолітніх правопорушників та проведено дослідження гендерних характеристик смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та результати дослідження розглядались і обговорювались на засіданнях та наукових семінарах кафедри прикладної психології Національного університету внутрішніх справ у період з 2002 по 2005 р.р., розкриті в доповідях на: III Міжнародній науково-практичній конференції “Соціальна робота і сучасність: теорія і практика” (м. Київ, 2004 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції “Освіта як фактор забезпечення стабільності сучасного суспільства” (м. Тернопіль, 2004 р.), III загальноукраїнській студентській науково-практичній конференції “Молодь, соціальна політика і проблеми національного відродження України” (м. Донецьк, 2004 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми економічного, соціально-політичного та правового захисту суб'єктів освітнього процесу” (м. Харків, 2004 р.), методологічних семінарах факультету Соціальний менеджмент ХПІ „НУА” (м. Харків, 2004 р.).

Публікації. Зміст й основні результати проведеного дослідження відображені у 7 публікаціях, з них 3 статті у фахових виданнях.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження викладено на 171 сторінках і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 172 найменування (у тому числі 16 іноземних авторів), додатків. Робота включає 23 таблиці та 5 малюнків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, що досліджується, сформульовані мета і задачі роботи, визначено об'єкт і предмет дослідження, показано наукову новизну й практичну цінність, подано структуру дисертації.

У **першому розділі „Основні напрямки психології злочинності та особливості формування особистості правопорушників у вітчизняній і закордонній психології”** розглянуто основні підходи до вивчення причин злочинної поведінки з точки зору історії пізнання питання в різних наукових галузях: права, криміналістики, соціології, філософії, психології (загальної, юридичної, соціальної).

Над проблемою психології злочинця на початку XIX століття працювали: В.К. Єлпатьєвський, П.Д. Лодій, Л.С. Гордієнко, Хр. Штельцер та ін. В кінці XIX ст. з'являються праці І.С. Баршева, К.Я. Яновича-Яневського, А.У. Фрезе, Л.Є. Владимірова, Гофбауера, І. Фридріха та ін., в яких висловлювались ідеї прагматичного використання психологічних знань про особистість злочинця в діяльності судових і слідчих органів.

У соціологічній школі кінця XIX ст. - початку XX ст. (Ж. Кетле, Е. Дюркгейм, П. Дюпоті, М. Вебер, Л. Леві-Брюль та ін.), а також у ряді соціально-психологічних теорій злочинності американських соціальних психологів (Р. Мертона, Ж. Старленда, Д. Матса, Т. Сайкса, Е. Глюка) підкреслювався вплив соціальних чинників на формування особистості злочинця.

Питанню вивчення психології злочинця приділяли й приділяють велику увагу А.Р. Ратінов, К.Є. Ігошев, В.В. Глазирін, А.В. Дулов, В.Л. Васильєв, В.А. Ядов та ін. Кудрявцев В.М. запропонував розглядати під час опису особистості злочинця демографічні дані, характеристики правосвідомості та комплекс його особистісних властивостей. П.С. Дагель виділив специфічні риси особистості, які характерні тільки злочинцям.

Ідею ціннісно-нормативного підходу до розуміння ядра особистості злочинця розробляли А.І. Долгова, Л.В. Перов, А.Р. Ратінов та ін. Проблему мотива і мотивації злочинних діянь розробляли Б.А. Вікторов, Б.С. Волков, Б.С. Хоразішвілі, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнєцова, П.С. Дагель, Д.П. Котова, Ю.М. Лівшиць, А.П. Тузов, Н.А. Барановський та ін. Проблему особистісних рис злочинця досліджував Ж. Пінатель.

Більшість сучасних досліджень зазначеної проблеми свідчать, що злочинна поведінка не буває прямим наслідком лише безпосередньо впливаючих чинників. У поведінці людини система зовнішніх обставин переломлюється через систему сформованих ціннісних орієнтацій, особливостей цілеположення та ціледосягнення, психодинамічних особливостей саморегуляції.

Проблемами підліткової злочинності займалися В.Ф. Пірожков, О.Є. Лічко, В.М. Кудрявцев, І.С. Кон та ін. Згідно за даними їх досліджень характерною рисою підлітків-правопорушників є соціальна та емоційна незрілість. Провідною ланкою в процесі становлення делінквентної особистості є поява стійких аморальних поглядів, спотворених понять про моральні цінності.

Проблема цінностей знаходиться в центрі уваги філософів, психологів, соціологів. Спостерігається зростання інтересу до специфіки духовного світу особистості, її ціннісних орієнтацій та регуляції поведінки й діяльності в роботах філософів (С.Ф. Анісімова, Л.М. Архангельського, В.С. Багірова, В. Франкла та ін), психологів (А.М. Леонтєва, Б.С. Братуся,

А.А. Бодальова, А.А. Деркача, М.І. Бобнева, Б.М. Мастерова, М. Рокіча, А. Маслоу та ін.), соціологів (В.Г. Алексеева, В.Г. Асмолова, В.С. Бакірова, О.І. Зотова, П. Сорокіна та ін.).

У практиці судово-психологічної та психолого-психіатричної експертизи все частіше фіксуються випадки немотивованої протиправної поведінки підлітків. Аналіз смислової сфери особистості дозволяє зрозуміти “внутрішні” причини та чинники, що обумовлюють соціально-ненормативну, в тому числі кримінальну поведінку, особливості кругозору суб’єктів, що демонструють різні форми такої поведінки.

Вивчення гендерних аспектів протиправної поведінки та психологічних особливостей неповнолітніх правопорушників дозволяє краще зрозуміти природу та причини делінквентності юнаків та дівчат.

Нерівномірність фізичного, гормонального та психосоціального розвитку підштовхує підлітка заново осмислити й оцінити свою гендерну ідентичність у всіх її соматичних, психічних та поведінкових проявах.

Оцінка нормативності жіночої та чоловічої поведінки залежить від етнокультурних параметрів, тому що статеві ролі можуть різнитися в залежності від суспільних очікувань та вимог. Процес виховання може згладити або загострити відхилення та відбитися на становленні делінквентних форм поведінки.

Теоретичні дослідження в кримінології в більшості орієнтовані на пояснення чоловічої злочинності. Частіше за все жіноча злочинність розглядається в аспекті проституції. Однак, структура злочинності жінок має свою специфіку: жінки в 6 разів частіше, ніж чоловіки, чинять крадіжки державного майна в особливо великих розмірах, в 2 рази більше — крадіжки особистого майна. Серед засуджених жінок менше осіб, що учинили насильницькі злочини, особливо тяжкі злочини. Проте жіноча злочинність зростає швидше, ніж чоловіча і має якісно новий характер. Часто жінка не тільки очолює злочинну групу, а й організує та чинить найбільш жорсткі та витончені злочини.

Недостатність гендерних досліджень призводить до того, що ми до цього часу мало знаємо, чим відрізняються причини жіночої злочинності від чоловічої. Проте система превенції та корекції делінквентної поведінки, особливо у неповнолітніх правопорушників, буде більш ефективною, якщо її диференціювати у відношенні до гендерних особливостей.

У другому розділі „Гендерні характеристики смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників” наводяться характеристика груп досліджуваних, методів та отриманих результатів дослідження, аналізуються гендерні характеристики та особливості структури та змісту смислової сфери неповнолітніх правопорушників.

У якості аспектів смислової сфери неповнолітніх правопорушників вивчалось: особливості смисложиттєвих орієнтацій, прагнення суб’єктів до стимуляції, а також особистісний смисл, який надають неповнолітні правопорушники різним автобіографічним подіям.

Загальна тенденція гендерних відмінностей у сформованості смисложиттєвих орієнтацій у неповнолітніх правопорушників, стосується наступного. Достовірно більше юнаків, ніж дівчат характеризується низьким рівнем осмисленості життя (78% проти 32%, різниця значима на рівні $p < 0,01$). Дівчата, у порівнянні з юнаками, відрізняються переважно середнім рівнем осмисленості життя ($p < 0,01$). Високі показники з наявності смислу життя отримали лише 3% юнаків і 10% дівчат (різниця достовірна на рівні $p < 0,05$).

Юнаки достовірно частіше, ніж дівчата, вважають, що події в житті не підвладні свідомому контролю. Дівчата ж частіше оцінюють себе як здатних побудувати життя у відповідності зі своїми цілями й уявленнями про її смисл. Вдвічі більше дівчат, ніж юнаків (66% проти 31%, $p < 0,01$) вважають, що людина може контролювати своє життя, приймати рішення та втілювати їх. Низьким

локусом контролю - життя відрізняються 30% дівчат та 66% юнаків ($p < 0,01$). Вірогідно більше юнаків, ніж дівчат, вважають, що життя людини не підвладне свідомому контролю, і що безглуздо будь-що загадувати на майбутнє (низьким локусом контролю - життя відрізняються 30% дівчат та 66% юнаків ($p < 0,01$)).

Достовірно більше дівчат, ніж юнаків (60% проти 36%, $p < 0,01$) вважають себе здатними створити життя у відповідності до уявлень про її смисл та своїх життєвих планів. Не вірять в свої сили контролювати події власного життя лише 14% дівчат, тоді як серед юнаків таких виявилось 58% ($p < 0,01$).

Націленість дівчат на майбутнє обумовлює відмінності у відношенні до процесу життя, тобто до сучасності. Дівчата вище, ніж юнаки, оцінюють наповненість смислом сучасного, частіше осмислюють перебування в місцях позбавлення волі, розцінюють цей період як перехідний, черпають у майбутній реалізації життєвих цілей смисл для існування в теперішньому.

Вивчення психологічних автобіографій неповнолітніх правопорушників дозволило виділити специфічні особливості у відношенні юнаків та дівчат до подій власного життя, тобто відмінності у наповненості особистісним смислом тих чи інших автобіографічних подій у юнаків та дівчат – неповнолітніх правопорушників (рис. 1.).

Рис 1. Вага автобіографічних подій різних видів у юнаків та дівчат – неповнолітніх правопорушників.

Як видно з рис 1., найбільш високі місця в ієрархії автобіографічних подій як у юнаків, так і у дівчат займають події, пов'язані з батьківською родиною, скоєним злочином і власною особою. Смилова сфера особистості юнаків – неповнолітніх правопорушників в основному обмежена подіями, пов'язаними з родиною, скоєним злочином і власною особистістю.

Смилова сфера особистості дівчат – неповнолітніх правопорушниць включає в себе більш широке коло подій: для дівчат, на відміну від юнаків, достатньо значущими є також події, що стосуються міжособистісних відношень та навчання.

Нами встановлено, що у дівчат достовірно вище, ніж у юнаків загальна вага значимих автобіографічних подій ($p < 0,05$), у тому числі достовірно вище вага радісних подій ($p < 0,05$), сумних подій ($p < 0,01$), минулих ($p < 0,05$) та майбутніх подій ($p < 0,05$). Інакше кажучи, дівчата відрізняються більшою, ніж юнаки, продуктивністю відтворення образів минулого і майбутнього та надають більший особистісний смисл як позитивним, так і негативним подіям власного життя.

Звуження кола значимих переживань у юнаків виникає за рахунок зниження, у порівнянні з дівчатами, значущості минулих сумних подій ($p < 0,01$) та радісних майбутніх ($p < 0,05$). Серед радісних минулих подій дівчата частіше, ніж юнаки відзначають спільне проведення часу з батьками (поїздки на природу, походи у кіно), спілкування з “коханим хлопцем”, юнаки – події типу “звільнився батько”, “звільнився брат”, “прийшла на побачення бабуся”. Нами виділені гендерні особливості в оцінці бажаних майбутніх подій. Так, дівчата приписують достовірно більшу, ніж юнаки, значимість радісним майбутнім подіям ($p < 0,05$). Інакше кажучи, дівчата більше сподіваються на радісні зміни в майбутньому.

Дівчата, на відміну від юнаків, надають достовірно більший особистісний смисл як позитивним, так і негативним подіям власного життя, при цьому в більшій мірі схиляються учитися на помилках минулого та бачать більше позитивного смислу в майбутньому. Звертає на себе увагу

те, як юнаки, так і дівчата планують майбутні події на досить обмежений строк – біля двох років. При цьому як у дівчат, так і у юнаків ($t=2,88$, $p<0,01$) середній час ретроспекції подій достовірно перевищує середній час антиципації подій ($t=5,42$, $p<0,01$ у дівчат-правопорушниць, $t=2,88$, $p<0,01$ у юнаків-правопорушників). Можна стверджувати, що дівчата та юнаки, неповнолітні правопорушники більше зосереджені на минулому, ніж орієнтовані у майбутнє, у них відсутні більш чи менш розгорнуті образи майбутнього життєвого шляху.

Смислова сфера особистості дівчат – неповнолітніх правопорушниць забарвлена більшим, ніж у юнаків, прагненням до переживань гострих відчуттів і потенціальною готовністю інтерпретувати будь-яку життєву ситуацію як конфліктну.

Як у юнаків, так і у дівчат - неповнолітніх правопорушників у структурі прагнення до стимуляції найбільше виражена потреба у пошуках гострих відчуттів. Причому у дівчат вона достовірно вище, ніж у юнаків ($p<0,01$), що робить дівчат значно більше схильними до надзвичайних пригод. Крім того, дівчатам достовірно більш властиве неадаптивне прагнення до труднощів, ніж юнакам ($p<0,01$) (табл.1).

Таблиця 1

Вираз прагнення до стимуляції юнаків та дівчат – неповнолітніх правопорушників
(середні значення)

Шкали устремління суб'єкта до стимуляції (методика SSS - Sensation Seeking Scale)	Дівчата M±m	Юнаки M±m	t	p
TAS (пошук гострих відчуттів)	13,26±0,44	11,60±0,37	2,66	p<0,01
BS (нестерпність одноманітності)	10,06±0,28	9,92±0,38	0,29	-
ES (пошук нових вражень)	10,22±0,45	9,53±0,30	1,29	-
UA (неадаптивне прагнення до труднощів)	9,63±0,40	8,44±0,27	2,46	p<0,01

Слід відзначити, що не було виявлено значимих відмінностей між юнаками та дівчатами – неповнолітніми правопорушниками за такими шкалами як нестерпність одноманітності та пошук нових вражень. Таким чином, делінквентна поведінка дівчат, на відміну від юнаків, обумовлена не стільки нестерпністю одноманітності та прагнення нових відчуттів, скільки прагнення саме до гострих відчуттів. Як у юнаків, так і у дівчат – неповнолітніх правопорушників у структурі прагнення до стимуляції найбільш виражена потреба у пошуку гострих відчуттів, причому у дівчат вона достовірно вище, ніж у юнаків ($p<0,01$), що робить дівчат значно більш схильними до надзвичайних пригод, що часто робить їх ініціаторами різноманітних конфліктних ситуацій.

Кореляційний аналіз різних аспектів смислової сфери дівчат – неповнолітніх правопорушниць свідчить про те, що у дівчат осмисленість життя позитивно корелює з цілями ($r=0,83$ $p<0,01$), процесом ($r=0,71$ $p<0,01$), результатом ($r=0,78$ $p<0,01$), локусом контролю-Я ($r=0,80$ $p<0,01$), локусом контролю-життя ($r=0,78$ $p<0,01$). При цьому локус контролю-Я позитивно пов'язаний з потребою нових вражень (ES) ($r=0,30$ $p<0,05$), який, в свою чергу підживлюється нестерпністю одноманітності (BS) ($r=0,43$ $p<0,01$), потребою гострих відчуттів (TAS) ($r=0,26$ $p<0,06$) та неадаптивним прагненням до труднощів (UA) ($r=0,25$ $p<0,10$). Таким чином, дівчата – неповнолітні правопорушники почуваються здатними керувати подіями власного життя, тільки одержуючи нові життєві враження. Потреба у стимуляції у дівчат – неповнолітніх правопорушниць носить просоціальний характер (пошук гострих відчуттів (TAS) позитивно корелює з вагою подій, пов'язаних з дітьми ($r=0,24$ $p<0,10$) та міжособистісними відношеннями ($r=0,25$ $p<0,10$); неадаптивне прагнення до труднощів (UA) – з вагою подій, пов'язаних з дітьми ($r=0,32$ $p<0,05$), шлюбом ($r=0,25$ $p<0,10$), міжособистісними відношеннями при $r=0,29$ $p<0,05$).

Локус контролю-Я дівчат – неповнолітніх правопорушниць також позитивно пов'язаний з подіями “шлюб” ($r=0,25$ $p<0,10$) та “діти” ($r=0,24$ $p<0,10$). Таким чином, чим більше дівчата вважають себе здатними будувати життя у відповідності зі своїми цілями, тим більший особистісний смисл вони надають майбутньому шлюбу, народженню та вихованню дітей. На відміну від юнаків, у яких цілі в житті позитивно корелюють з вагою події “злочин”, у дівчат результативність життя негативно корелює з вагою події “злочин” ($r=-0,36$ $p<0,01$). Тобто, дівчата, схильні розглядати відрізок життя, що прожили, як результативний у плані самореалізації, проте, очевидно, знаходять в житті, що прожили, інші, ніж злочин, значущі події, що підтверджують цю самореалізованність (рис. 2.).

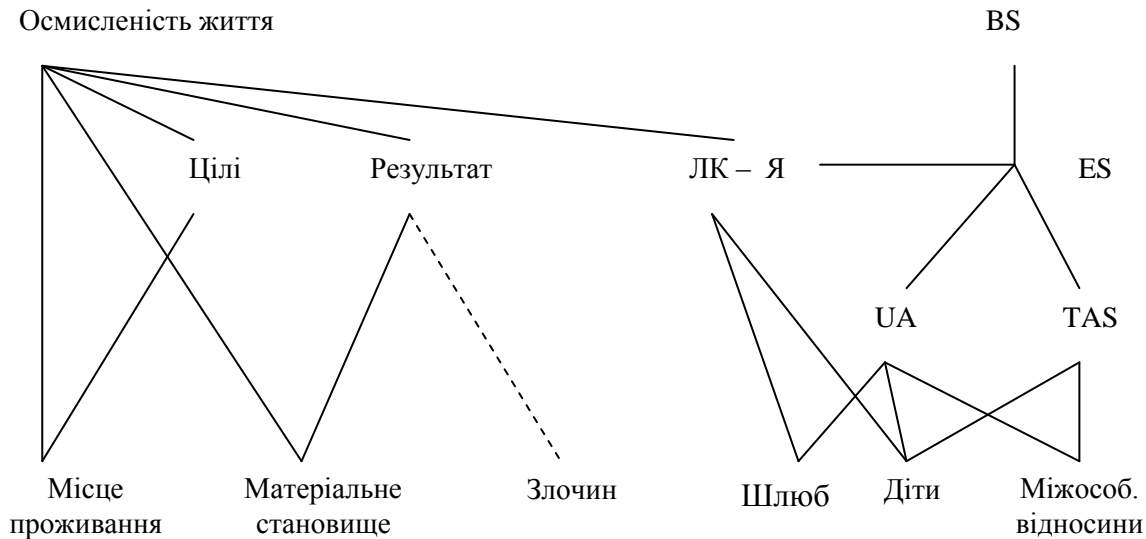

Рис. 2. Кореляційні взаємозв'язки різних аспектів смислової сфери дівчат – неповнолітніх правопорушниць.

- – позитивна кореляція
- – негативна кореляція
- TAS – пошук гострих відчуттів
- BS – нестерпність одноманітності
- ES – потреба нових вражень
- UA – неадаптивне прагнення до труднощів
- ЛК-Я – локус контролю – Я

Узагальнюючи вищевикладене, можна стверджувати, що дівчата – неповнолітні правопорушниця бачать смисл життя у тому, щоб переживати нові відчуття та будувати життя у відповідності до своїх цінностей, головними з яких є звільнення з місць позбавлення волі, та самореалізація в плані досягнення матеріального благополуччя, створення сім'ї та виховання дітей.

Дані проведеної кореляції взаємозв'язків різних аспектів смислової сфери юнаків – неповнолітніх правопорушників свідчать про відсутність прагнення юнаків – неповнолітніх правопорушників до самореалізації у суспільстві й роботі (рис. 3.).

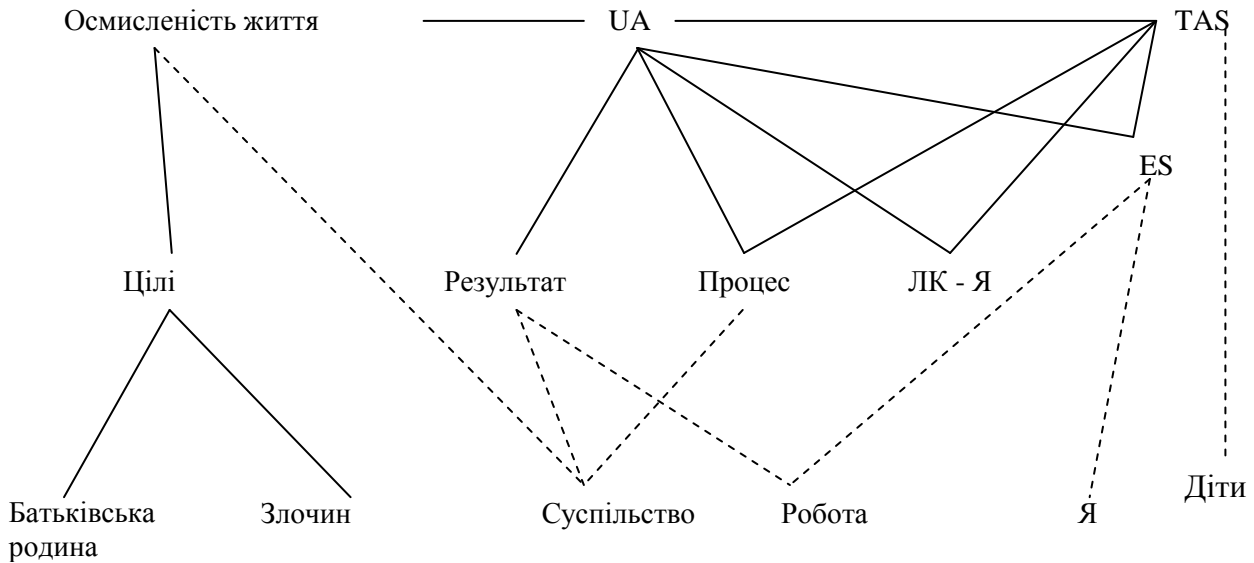

Рис. 3. Кореляційні взаємозв'язки різних аспектів смислової сфери юнаків – неповнолітніх правопорушників.

- – позитивна кореляція
 - - - - - – негативна кореляція
 TAS – пошук гострих відчуттів
 BS – нестерпність одноманітності
 ES – потреба нових вражень
 UA – неадаптивне прагнення до труднощів
 ЛК-Я – локус контролю – Я

Юнаки не бачать можливості одержання яскравих емоційних переживань ні у відношеннях з майбутніми дітьми, ні у внутрішніх змінах, пов'язаних з розвитком власної особистості. Смысл життя юнаків – неповнолітніх правопорушників часто виражається у пошуках та переживаннях гострих відчуттів, самореалізації шляхом створення й подолання конфліктних ситуацій, результатом яких є учинення злочину.

За допомогою факторного аналізу були виділені певні фактори смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників, що пояснюють специфічні взаємозв'язки аспектів смислової сфери у юнаків та дівчат, що досліджувались.

Різні параметри смислової сфери юнаків – неповнолітніх правопорушників об'єдналися у два фактори:

Перший фактор склали наступні компоненти: значущість радісних минулих (0,80) та сумних минулих подій (0,71), пов'язаних з батьківською родиною (0,51), учиненим злочином (0,41), а також значущості радісних майбутніх подій (0,89), пов'язаних з дітьми (0,61), змінами місця проживання (0,66), змінами у сфері Я (0,66), матеріальним становищем (0,53), навчанням (0,66), роботою (0,62), природою (0,53).

Таким чином, даний фактор смислової сфери юнаків – неповнолітніх правопорушників представляє собою недиференційований набір різноманітних життєвих подій, якийсь “потік життя”.

Другий фактор об'єднав такі параметри як: загальна осмисленість життя (0,73), уявлення про себе як про сильну особистість, здатну контролювати події власного життя (0,73), потреба у гострих відчуттях (0,53), нових враженнях (0,41) та неадаптивне прагнення до труднощів (0,52). З негативним знаком у даний фактор увійшли значущість подій, пов'язаних зі здоров'ям (-0,52) та суспільними змінами (-0,41). Даний фактор смислової сфери юнаків можна позначити як “смысл

життя – у ризикованих пригодах”.

Параметри смислової сфери дівчат – неповнолітніх правопорушниць об’єднались у наступні фактори.

Перший фактор склали наступні компоненти: загальна осмисленість життя (0,68); уявлення про себе, як особистість, яка здатна побудувати життя у відповідності до своїх цілей (0,68); потреба у здоланні труднощів (0,40); значимість радісних минулих подій (0,44) та радісних майбутніх подій (0,49), пов’язаних зі шлюбом (0,57), дітьми (0,67), зміни у сфері Я (0,54). Даний фактор смислової сфери дівчат – неповнолітніх правопорушниць ми позначили як “віра у власну здатність збудувати адекватні відношення у майбутній сім’ї”.

Другий фактор склали наступні компоненти: потреба в гострих відчуттях (0,44), нових враженнях (0,61) та нестерпність одноманітності (0,64); значущість сумних минулих подій (0,65), пов’язаних з батьківською родиною (0,51) та вчиненим злочином (0,57). Даний фактор смислової сфери дівчат – неповнолітніх правопорушниць можна розглядати як “минулий досвід негативних вчинків “від нудьги” та відсутності адекватної підтримки з боку батьківської родини”.

Третій фактор складають наступні компоненти: значущість радісних минулих (0,54) та майбутніх подій (0,64), пов’язаних зі зміною місця проживання (0,60), суспільними змінами (0,55), роботою (0,82) та навчанням (0,59). Даний фактор смислової сфери дівчат – неповнолітніх правопорушниць можна позначити як “надія на соціальні досягнення”.

Таким чином, перший та третій фактори відображають сподівання дівчат – неповнолітніх правопорушниць на майбутню самореалізацію у власній родині та більш широкому соціальному середовищі, другий фактор – значущість негативного минулого досвіду.

Для змістовного аналізу змісту смислової сфери особистості юнаків та дівчат – неповнолітніх правопорушників було розроблено спеціальну анкету, яка була направлена на вивчення суб’єктивного сприйняття підлітками власного Я, конфліктів, якості сімейних відношень у батьківській родині, мотивів учинення злочину.

В результаті було виявлено, що дівчата частіше конфліктують з членами батьківської родини, а юнаки – з друзями. Причинами конфліктів є підліткове прагнення самоствердження, у юнаків підкріплене також споживанням алкоголю. Дівчата дещо критичніше, ніж юнаки, ставляться до власної поведінки, результатом якого стало учинення злочину, достовірно частіше дають власне пояснення причинам скоєного злочину, менш виправдовують злочинну поведінку впливом оточуючих, матеріальними проблемами у родині та схильністю до алкоголю.

У третьому розділі „Основні напрямки психокорекції смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників” описані теоретичні та емпіричні підходи до проблеми психокорекційної роботи з неповнолітніми правопорушниками.

Психокорекційну роботу з неповнолітніми правопорушниками доцільно здійснювати у рамках когнитивного напрямку (наприклад, емоційно-раціональної терапії А. Елліса, когнитивної терапії А. Бека), метою якого є когнитивне реконструювання, тобто навчання неповнолітніх правопорушників раціональної інтерпритації автобіографічних життєвих подій. Адекватною формою психокорекційної роботи може також стати психологічний тренінг, який направлено на розвиток Я-концепції та кругозору підлітків, а також поведінковий тренінг, направлений на підкріплення соціально схваленої поведінки. Підкріплення соціально схваленої поведінки може здійснюватися з використанням “системи жетонів”, широко розповсюдженої у зарубіжній системі психокорекційної роботи з правопорушниками.

У психокорекційній роботі з дівчатами – неповнолітніми правопорушницями цільовими мішенями впливу є смисложиттєві орієнтації дівчат. Необхідно також підкріплювати прагнення дівчат до самореалізації в майбутніх родинних стосунках. Для цього слід залучати до психокорекційної роботи батьків неповнолітніх правопорушниць, по можливості коректувати

відношення усередині родини. Представляється необхідним відзначити, що корекції потребують стереотипні уявлення дівчат про способи самореалізації жінок переважно в родині. Ресурсами змін може служити виявлена у дівчат значущість майбутніх подій, пов'язаних з можливостями самореалізації в широкому соціальному середовищі (у навчанні, міжособистнісному спілкуванні). Таким чином, психокорекційна робота може бути направлена також на розвиток у дівчат – неповнолітніх правопорушниць комунікативних навичок та формування адекватних стилей розв'язання конфліктних ситуацій.

У юнаків мішенню психокорекційного впливу є реструктуризація життєвих смислів, яка направлена на підвищення осмисленості як негативних, так і позитивних автобіографічних подій. Як було показано у дисертаційному дослідженні, юнаки – неповнолітні правопорушники характеризуються низьким рівнем осмисленості життя, відсутністю усвідомлених цілей в майбутньому, слабкою вірою в те, що людині дано контролювати події власного життя. Було показано, що смислова сфера юнаків характеризується слабкою диференційованістю та включає процес життя як такий. Отже, зміст психокорекційних бесід повинен бути направлений на допомогу юнакам у диференціюванні позитивних та негативних подій в минулому. Підлягає корекції також ідеалізований образ Я неповнолітніх правопорушників. Психокорекційні заходи мають бути направлені на зміну уявлень юнаків про причини учиненого ними злочину.

Зміна смислових стереотипів неповнолітніх правопорушників дозволить юнакам та дівчатам сформуванню адекватне уявлення про власне минуле й майбутнє, і тим самим, підготуватися до виходу на волю та просоціальної самореалізації в суспільстві.

Також запропоновані рекомендації профілактичної роботи з підлітками, яку можна використовувати з урахуванням виявлених гендерних особливостей неповнолітніх правопорушників.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз дозволив виділити декілька підходів до осмислення причин підліткової делінквентності. Було підкреслено, що смислова сфера особистості має значимий вплив на причини виникнення протиправної поведінки. Показано, що вивчення гендерних характеристик смислової сфери особистості має значення для прогнозування поведінки особистості підлітка – правопорушника в процесі ресоціалізації.
2. У дисертації була акцентована увага на тих аспектах зазначеної проблеми, які ще не отримали достатнього висвітлення у науковій психологічній та спеціальній літературі. До них віднесено особливості прояву смислової сфери особистості та їх вплив на виникнення відхиляючої поведінки юнаків та дівчат. Зазначено, що цілісна структура смислової сфери особистості значною мірою детермінує процес первинної ресоціалізації підлітків.
3. Висвітлені суттєві гендерні відмінності у формуванні певних аспектів смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників. В цілому рівень осмисленості життя як у юнаків, так і у дівчат – неповнолітніх правопорушників є нижчим, у порівнянні з соціально-благополучними підлітками. Але внутрішня картина життєвого шляху у дівчат-правопорушниць відрізняється достовірно більш високою, ніж у юнаків-правопорушників усвідомленістю реальності життя та власних дій, достовірно більш високою усвідомленістю життєвих цілей та вірою у можливість їх досягнення. Дівчата надають особистісний смисл більш широкому, ніж юнаки, колу життєвих подій, особливо пов'язаних із змінами соціального середовища (міжособистнісними відношеннями та навчанням) та бачать більше позитивного смислу у майбутньому.
4. Виявлено специфічні гендерні особливості у структурі смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників. За даними факторного аналізу смислова сфера дівчат суттєво більш диференційована, і відбиває їх надії на майбутню самореалізацію у власній родині та

більш широкому соціальному середовищі. Для них є більш значущим негативний досвід минулого. Сміслова сфера юнаків включає в себе процес життя як такий та пошук смислу життя у самоствердженні через ризиковані вчинки.

5. Суб'єктивний зміст смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників обмежений традиційними уявленнями про способи реалізації життєвих цілей в рамках відповідної гендерної ролі. Для дівчат, неповнолітніх правопорушниць, центральним, суттєво утворюючим мотивом є створення атмосфери підтримки та піклування у майбутній родині; для юнаків, неповнолітніх правопорушників – прагнення досягти матеріального добробуту. Особистісний смисл батьківської родини для дівчат – правопорушниць є достовірно більш позитивним, ніж для юнаків – правопорушників. Дівчата знаходять у особі матері більш чи менш адекватну модель самореалізації у контексті статевої поведінки. У юнаків складається негативне сприйняття батька, що перешкоджає формуванню адекватної моделі власної самореалізації. Таким чином, особливості смислової сфери особистості надають дівчатам неповнолітнім правопорушницям потенційно більші, у порівнянні з юнаками неповнолітніми правопорушниками, можливості для процесу ефективної ресоціалізації.
6. На основі результатів дисертаційного дослідження були розроблені практичні рекомендації з психокорекції смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників. Основна направленість рекомендацій пов'язана з цілеспрямованим впливом на смислові стереотипи з урахуванням виявлених гендерних особливостей:
 - у дівчат, неповнолітніх правопорушниць, цільовими мішенями психокорекційного впливу є стереотипні уявлення про засоби самореалізації жінок переважно у родині, а також деяка ідеалізація власного майбутнього; при цьому ресурси змін пов'язані з цілеспрямованістю дівчат та їх вірою у власну здатність контролювати події життя;
 - у юнаків, неповнолітніх правопорушників, мішенню психокорекційного впливу є реструктуризація життєвих смислів, яка направлена на підвищення осмисленості як негативних, так і позитивних автобіографічних подій, а також формування адекватної моделі самореалізації у суспільстві; ресурси зміни пов'язані зі значущістю для юнаків автобіографічних подій особистісно-психологічного плану, тобто потенційною готовністю до самоаналізу та змін.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мушинская О.В. Девиантное поведение подростков как психосоциальная проблема // Вісник Харківського університету. Серія „Психологія”. – Харків, 2002. – № 550. – С. 166 – 168.
2. Мушинська О.В. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки неповнолітніх // Вісник Харківського національного університету. Серія „Психологія”. – Харків, 2002. – № 576. – С. 134 – 137.
3. Мушинська О.В. Причинний комплекс відхилень поведінки неповнолітніх правопорушників // Вісник Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія „Психологія”. – Харків, ХДПУ, 2003. – Вип. 11. – С. 159 – 166.
4. Мушинская О.В. Гендерный аспект образования // „Освіта як фактор забезпечення стабільності сучасного суспільства”: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Тернопіль, 2004. – С. 150 – 152.
5. Мушинская О.В. Психолого – педагогические аспекты профилактической работы с подростками // „Молодь, соціальна політика і проблеми національного відродження України”: Матеріали Третьої загальноукраїнської науково-практичної конференції. – Донецьк, 2004. – С. 157 – 158.
6. Мушинська О.В. Профілактика наркотизації девіантних підлітків // „Соціальна робота і

сучасність: теорія і практика”: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ, 2004. – С. 58 – 59.

7. Мушинская О.В. Повышение уровня образования женщин как психологическая детерминанта их социально-экономической защищенности // „Актуальні проблеми економічного, соціально-політичного та правового захисту суб’єктів освітнього процесу”: Програма і матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків, НУА, 2004. – С. 108 – 113.

АНОТАЦІЯ

Мушинська О.В. Гендерні особливості смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2005.

У дисертації розглянуті особливості смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників, у юнаків та дівчат, що скоїли різноманітні злочини та знаходяться в містах позбавлення волі. Отримані дані свідчать про необхідність цілеспрямованого формування смисложиттєвих орієнтацій у структурі та суб’єктивному змісті смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників, що обумовлюють різницю у способах подальшої ресоціалізації юнаків та дівчат. Запропоновані рекомендації до психологічного супроводження процесу реконструювання смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників з урахуванням виявлених гендерних особливостей.

Ключові слова: смислова сфера особистості, девіантна поведінка підлітків, гендерні особливості делінквентної поведінки неповнолітніх правопорушників.

АННОТАЦИЯ

Мушинская О.В. Гендерные особенности смысловой сферы личности несовершеннолетних правонарушителей. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 – юридическая психология. – Национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2005.

Диссертационное исследование посвящено актуальной проблеме теории и практики юридической психологии – гендерной характеристике особенностей смысловой сферы личности подростков-правонарушителей, отбывающих наказание в воспитательно-трудовых колониях для несовершеннолетних. На основе анализа научной литературы раскрыта взаимосвязь содержания и структуры смысловой сферы личности с возникновением делинквентного поведения у подростков. В диссертационной работе рассмотрены основные подходы к изучению причин преступного поведения и его профилактики с точки зрения истории познания вопроса в разных научных областях: психологии, права, криминалистики, социологии. В работе проанализировано состояние проблемы смысловой сферы личности, гендерных особенностей поведения с точки зрения нормативности–ненормативности поведения в обществе. Проанализированы основные подходы к пониманию делинквентного поведения несовершеннолетних и причин его обуславливающих, выделены характерные черты личности несовершеннолетних правонарушителей.

В исследовании приводятся данные о гендерных особенностях отдельных аспектов смысловой сферы личности несовершеннолетних правонарушителей, о специфике взаимосвязей различных аспектов смысловой сферы личности у юношей и девушек – несовершеннолетних правонарушителей, дается характеристика гендерных различий в содержании смысловой сферы личности несовершеннолетних правонарушителей. Выявлены специфические гендерные особенности в структуре смысловой сферы личности несовершеннолетних правонарушителей: смысловая сфера девушек существенно более дифференцирована направлена на будущую

самореализацию; смысловая сфера юношей включает в себя процесс жизни как таковой и поиск смысла жизни в самоутверждении через рискованные поступки. В работе приводятся рекомендации по психокоррекции смысловой сферы личности несовершеннолетних правонарушителей. Основная направленность рекомендаций связана с целенаправленным воздействием на смысловые стереотипы с учетом выявленных гендерных особенностей

Ключевые слова: смысловая сфера личности, девиантное поведение подростков, гендерные особенности делинквентного поведения несовершеннолетних правонарушителей.

SUMMARY

Myshinskaya O.V. Gender peculiarities of notional sphere of the juvenile offender personality. Manuscript.

Dissertation for the Candidate degree in Psychology in Speciality 19.00.06 – Juridical Psychology. – National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2005.

The dissertation is a study of peculiarities of notional sphere of the juvenile offender personality, boys and girls having committed different crimes and being in youth prison. The data received ground the necessity of life values directed formation within structural and subjective contents of notional sphere of the juvenile offender personality. This determines the ways of further resocialization of boys and girls. Certain recommendations as for psychological maintenance of rehabilitation process of notional sphere of the juvenile offender personality have been made taking into account gender peculiarities.

Key words: notional sphere of personality, deviant juvenile behaviour, gender aspects of deviant juvenile offender behaviour.

Підписано до друку 25.04.2005. Папір офсетний. Друк офсетний.
Формат 60×84 1/16. Гарнітура "Таймс". Умов. друк. арк. 1,0. Тираж 100 пр.

Видавництво
Народної української академії
Свідоцтво № 1153 від 16.12.2002.

Україна, 61000, Харків, МСП, вул. Лермонтовська, 27.